

O‘ZBEK TILI SEMANTIK ANALIZATORIDA POLIFUNKSIONAL SO‘ZLAR

Gulyamova Shahnoza Qahramonovna¹, Usmonova Shahnoza Alisher qizi²

¹Toshkent amaliy fanlar universiteti v.b.professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

²Toshkent amaliy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti

¹ORCID ID: [0000-0002-2045-1912](https://orcid.org/0000-0002-2045-1912)

²e-mail: shahnozausmonova07072002@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilshunosligida muhim o‘rin tutuvchi polifunksionallik hodisasi va uning polisemiya bilan farqi tahlil qilingan. Bugungi kunda o‘zbek milliy korpusida polifunksional so‘zlarning o‘rganilishi muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy kompyuter texnologiyalariga polifunksional so‘zlarning tushunarli qilib yetkazib berilishi ham polifunksional so‘zlarning o‘rganilishi zarurligini ko‘rsatadi. Polifunksional so‘zlarning o‘rganilishida semantik tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, polifunksional so‘zlar kontekstdagi ma‘nosiga ko‘ra aniqlanadi. Polifunksionallik hodisasi so‘zning ma‘no yadrosini saqlagan holda, turli grammatik vazifalarda qo‘llanish qobiliyati sifatida izohlanadi. Tadqiqotda polifunksionallikning konversiyadan farqli jihati turkum almashinuvisiz, faqat sintaktik vazifalar o‘zgarishi orqali namoyon bo‘lishi ko‘rsatib o‘tilgan. Maqola M.Mirtojiyev, R.Sayfullayeva, Y.Tojiyev kabi olimlarning ilmiy qarashlariga tayangan holda, polifunksionallikni til tizimining dinamik xususiyati sifatida talqin etadi.

Kalit so‘zlar: polifunksionallik, polisemiya, omonimiya, konversiya, semantik yadro, sintaktik vazifa, o‘zbek tili.

KIRISH

Polifunksionallik – tildagi asosiy, umumiy semantik hodisa bo‘lib, til birliklarining (masalan, so‘zlarning) asosiy kommunikativ vazifasidan tashqari, boshqa "sekundar" (ikkilamchi) vazifalarni (estetik, ekspressiv, persuaziv va boshqalar) ham bajarish qobiliyatidir. Vinogradov ta'kidlaganidek, "omonimlar tasodifiy shakllanishi" bilan, polifunksionallik til tizimidagi qonuniyatli mahsulotdir.

O‘zbek tilida polifunksional so‘zlar (bir nechta semantik yoki sintaktik funksiyani bajaruvchi leksik birliklar) semantik analizatorlarning aniqligi va barqarorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin; ularni to‘g‘ri aniqlash va kontekstga mos tafsir qilish morfologik, syntaktik va korpus asosidagi usullarni uyg‘unlashtirish orqali amalga oshiriladi.

Polifunksional so‘zlar (masalan, “chiqmoq”, “qaytmoq”, “bosh”, “o‘t”) turli kontekstlarda turli ma‘nolar va funksiyalar oladi. Semantik analizatorlar uchun bu so‘zlarni noto‘g‘ri aniqlash xatoliklar, noto‘g‘ri semantik rol belgilangani yoki ma‘no buzilishiga olib keladi. Ushbu tezisda polifunksional so‘zlarni identifikatsiya qilish va disambiguatsiya qilish usullarini (morfosintaktik belgilarga asoslangan, kontekst-vokabulyar embeddinglar, markov-modellar yoki neyron tarmoqlar) tadbqiq etish orqali O‘zbek tilidagi avtomatik semantik analiz sifatini oshirish yo‘llari taklif qilinadi.

Ma‘lumotlar va metodika (qisqacha):

- O‘zbek tilidagi annotatsiyalangan korpuslarni yig‘ish va polifunksional so‘zlar uchun alohida yorliqlash.

- Morfologik va syntaktik analizni semantik modullarga integratsiyalash (feature-based va embedding-based yondashuvlarni solishtirish).

- Disambiguatsiya uchun kontekstga asoslangan neyron modellar (BERT kabi) va klassik statistik usullarni sinovdan o‘tkazish.

Kutilayotgan natijalar va ahamiyati:

- Semantik analizatorlarning to‘g‘riligi va ishonchliligining oshishi (nominal va fe‘l kontekstlarida).

- Tabiiy tilni qayta ishlash ilovalarida — mashinaviy tarjima, savol-javob, informatika izlash — yaxshilanish.

- O'zbek tilining leksik-semantik xususiyatlarini chuqurroq tushunishga hissa.

Avvalo, o'zbek milliy korpusini tashkil etuvchi lingvistik protsessor haqida gapiradigan bo'lsak, tizim axborot transformatsiyasini uch darajasini o'z ichiga oladi: morfologik, sintaktik va semantik.⁴⁵ Birinchi navbatda morfologik so'ngra sintaktik va semantik tahlil amalga oshiriladi. Polifunksional so'zlarning o'rganilishida semantik tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, polifunksional so'zlar kontekstdagi ma'nosiga ko'ra aniqlanadi. Shu o'rinda morfologik tahlil jarayoni imloni tuzatish vositalari, mashina tarjimasini tizimlari va elektron lug'atlar kabi tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarining muhim tarkibiy qismidir. Polifunksionallik turli kontekstda turli vazifalarda keladi.

Jahon tilshunosligida semantik analizatori ishlab chiqishda ko'p tadqiqotlar olib borilgan va bu amaliy tilshunoslikning murakkab vazifalardan biri hisoblanadi. Muammoning murakkabligi shundaki, so'zlarning ma'nolarini polifunksional so'zlarni aniqlashda so'z birikmalari bilan o'rganish kamlik qiladi, uning kontekstdagi ma'nolari bilan o'rganishni talab qiladi. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, axborot qidiruv tizimida polifunksional so'zlarning o'rganilishi, semantik qidiruv tizimining mukammallashtirilishi bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Polifunksionallik va bog'liq tushunchalar:

- Konversiya: Bir so'z turkumining boshqa turkum vazifasiga o'tishi (masalan, sifatdan otga: "yaxshilar" (ot) – "yaxshi" (sifat)).
- Polisemiya: Ma'no ko'pligi, lekin vazifa birligi (bir so'zning bir nechta ma'nosi bo'lishi, lekin barchasi bir xil funktsiyani bajaradi).
- Polifunksionallik: Vazifa ko'pligi, lekin turkum doirasida. (Ya'ni, bir so'zning o'zi bir turkumda qolib, turli vazifalarni bajarishi.)

3. Kompyuter tilshunosligida polifunksionallik hodisasi

- Kompyuter lingvistikasida polifunksionallik tilning avtomatik ishlovi va tushunilishida muhim ahamiyatga ega.
- Uning mavjudligi avtomatik ma'no aniqlash (disambiguatsiya) jarayonini murakkablashtiradi.
- O'zbek tilshunosligida polifunksional so'zlarni semantik filtrlash, leksik-morfologik va sintaktik omillarni hisobga olgan holda tahlil qilish muhim.

1. Til polifunksionalligi eng muhim aloqa vositasi bo'lib, tilning kommunikativ, estetik, ekspressiv kabi ko'p vazifalarni bajarishini anglatadi.

2. Polifunksionallik konversiya hodisasi bilan bog'liq bo'lib, konversiya leksik ma'nosi ikki turkum vazifasini ham qamrab olishini bildiradi.

3. Polifunksionallik keng tushuncha bo'lib, polifunksional birliklar monostruktur (bir vazifali) birliklardan farq qiladi.

4. Polifunksionallik kompyuter tilshunosligida so'z ma'nolarini avtomatik aniqlash (disambiguatsiya) muammolarini hal qilishga yordam beradi.

5. O'zbek tilshunosligida polifunksional so'zlarni korpusda berilishi masalasini hal qilish dolzarbdir.

Polifunksional so'zlar bir vaqtning o'zida asosiy kommunikativ (ma'lumot berish) vazifasidan tashqari, boshqa bir nechta vazifalarni ham bajaradi.

2. Bir turkum doirasida: Bu qo'shimcha vazifalar odatda so'zning o'z grammatik turkumi doirasida (masalan, otligicha qolgan holda, yoki fe'l turkumida qolib) amalga oshiriladi. Bu uni turkum almashinuvidan (konversiyadan) farqlaydi.

3. Tizimli hodisa: Akademik V.V. Vinogradov ta'kidlaganidek, omonimlardan (tasodifiy shakllangan bir xil so'zlardan) farqli o'laroq, polifunksionallik til tizimining qonuniy, ichki rivojlanishi natijasida yuzaga keladigan muntazam hodisadir.

⁴⁵ Sh. Gulyamova "Til ta'lim va tarjima 32bet"

Polifunksionallik keng tushuncha bo‘lib, polifunksional birliklar monostruktur (bir vazifali) birliklardan farq qiladi.

Polifunksionallik kompyuter tilshunosligida so‘z ma’nolarini avtomatik aniqlash (disambiguatsiya) muammolarini hal qilishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda o‘zbek tilshunosligida polifunksional so‘zlarni korpusda berilishi masalasi kechiktirib bo‘lmaydigan dolzarb masaladir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hakimova M. Semasiologiya. – Toshkent, 2008. – 100 b.
2. Gulyamova Sh. O‘zbek tili semantik analizatorining lingvistik asoslari. – Farg‘ona, 2022. – 127 b.
3. Mirtojiev M. O‘zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan, 1984. – B. 14. – 135 b.
4. Голуб И. Стилистика русского языка. Учеб.пособие // [http: www.hi-edu.ru](http://www.hi-edu.ru)
5. Щерба В. Опыт общей теории лексикографии / Л.В. Щерба // Избранные труды по языкознанию и фонетике. Т. I. JL, 1958. – С. 78.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. - Т. IV. М., 1941.-С. 198-357.
7. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореферат канд. дисс. – Ташкент, 1960. – 210 с.
8. Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1963., №3.– Б. 51-56; Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1965., №3.– Б. 30-35.; Менглиев Б. Луговий кўп маънолик лисон ва нутқ бўлинишида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2000., №5. – Б. 51-54.; Умуркулов Б. Кўп маънолик ва насрий нутқ // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2000., №6. – Б. 59-61.; Зоҳидов Р. “Сабот ул-ојизин”даги кўп маъноли сўзларнинг қиёсий таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2003., №2.– Б. 49.; Тўхлиева Ш. Қўшма гапларда синтактик полисемия ва синонимия // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2005., №6.– Б.102-104.
9. Янцукова Т.В. Разграничение полисемии и омонимии в горномарийско-русских словарях // www.sworld.com.ua/
10. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1984. – 135 б.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966. – С. 197. – 607 с.
12. Қодирова Н.А. Ўзбек тилидаги аффиксларда полифункционаллик: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – 26 б. – Б.16; Сулаймонова Г.А. Ўзбек тилида от туркумидаги сўзларнинг полифункционаллиги: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 26 б. – Б. 8.; Элтазаров Ж. Д. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 26 . – 42 б.
13. Ганиева Д. Мазмуний синкретизм ва полифункционаллик // НамДУ илмий ахборотномаси.– 2019., №6. – Б. 275-278.
14. Содиков А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1981. – Б. 230. – 270 б.